

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА**

ФЕДУНКІВ Зеновій Богданович

УДК 623.1/.3(477)+719(477)“1434/1772”(043.3/5)

**ОБОРОННІ СПОРУДИ
ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
ЯК ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ (1434 – 1772 рр.)**

Спеціальність 26.00.05. – Музеєзнавство. Пам'яткознавство

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Центрі пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Науковий керівник: кандидат історичних наук
КОТ Сергій Іванович,
Інститут історії України НАН України,
керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини
України, провідний науковий співробітник

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ГАВРИЛЮК Світлана Віталіївна,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки,
проректор з науково-педагогічної і навчальної роботи та
рекрутації

кандидат історичних наук
МАШТАЛІР Вадим Віталійович,
Генеральний штаб ЗСУ, полковник

Захист відбудеться 3 жовтня 2017 р. об 13:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.252.01 у Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (адреса: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (адреса: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 21, корп. 19).

Автореферат розіслано «...» серпня 2017 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

А. О. Горькова

Актуальність теми дослідження. Галицька земля утворена на землях, які почергово належали Білій Хорватії (IX – X ст.), Київській Русі (кін. X – XI ст.), Галицькому (XII ст.) і Галицько-Волинському (XIII ст.) князівствам. Після захоплення у 1349 р. частини Галицько-Волинського князівства Польщею відбулася її інкорпорація до Польського королівства на правах особистого домену короля. Королівською власністю вона залишалася майже століття. Згідно з Єдлинським привілеєм Владислава Ягайла, який набув чинності 1434 р., колишній королівський домен отримує нову офіційну назву – Руське воєводство (лат. *Palatinat Russiae*, пол. *Województwo Ruskie*) з землями Львівською, Перемиською, Сяноцькою, Галицькою і Холмською. Галицька земля стала однією з адміністративно-територіальних одиниць нижчого рівня Корони Королівства Польського, проіснувала 338 років і була ліквідована після першого поділу Речі Посполитої (1772).

Історичні події, внутрішньополітичні і зовнішньополітичні відносини між державами Східної Європи у XV – XVIII ст. впливали на складні внутрішньо-державні процеси, що відбувалися на землях України, які входили до складу Корони Королівства Польського і Речі Посполитої й слугували історичним тлом для розвитку оборонної архітектури. У досліджуваній період на території Галицької землі було фортифіковано й модернізовано значну кількість міст, замків, сакральних комплексів й закладено нові. Упродовж XVI – I-ї пол. XVIII ст. ці об'єкти зберігають оборонну функцію, а з сер. XVIII ст. – поступово занепадають, часто перетворюючись на руїни.

Розгалужена мережа оборонних споруд і комплексів склалася внаслідок різних історичних процесів, що відбувалися на теренах українських земель впродовж багатьох століть. Тільки незначна їх кількість збереглася до наших днів як цілісна об'ємно-розпланувальна оборонна структура або як фрагменти цієї структури, а у більшості випадків – у формі археологічних залишків. Рештки оборонних мурів, башт, фрагменти давніх укріплень є унікальними документальними свідченнями численних історичних подій, пов'язані з визначними історичними постатями, становлять значну історико-архітектурну цінність, розкривають розвиток військового мистецтва та будівельних технологій. Системне дослідження й забезпечення збереження оборонних споруд і укріплень, як об'єктів культурної спадщини повинне зайняти належне місце у пам'яткоохоронній галузі України.

До цього часу окремі оборонні споруди історичної Галицької землі досліджувались переважно вибірково з позицій археології, історії, архітектури тощо у контексті вивчення історичних подій, архітектурно-містобудівного аналізу історичних населених місць або розвитку військово-інженерної справи, проте досі їх не систематизовано і не досліджено комплексно. Тому на сьогоднішній день не створено цілісної картини розвитку оборонної архітектури Галицької землі. Відсутні також дані про локалізацію багатьох об'єктів, не встановлено стан збереженості наявних оборонних споруд і укріплень, ці оборонні об'єкти досі не каталогізовано.

Фактори історичного розвитку вплинули на типологічну характеристику оборонних об'єктів. На сьогодні назріло завдання побудови класифікаційної моделі оборонних об'єктів, для чого необхідним є ґрунтовне попереднє вивчення фахових історико-архітектурних розвідок, а також ідентифікація різночасових фортифі-

каційних складових оборонних комплексів (фрагментів оборонних стін, башт, бастіонів, брам тощо).

Більшість історичних міст Галицької землі мали оборонні споруди певного типу, але частина з них збереглася тільки на археологічному рівні, тож завдання їх ідентифікації та теоретичної реконструкції історичного вигляду потребують наукового вирішення.

Актуальність дослідження обґрунтована також великою кількістю історичних, картографічних, топонімічних, топографічних, археологічних, іконографічних, етнографічних джерел, які потребують ретельного вивчення. Здобутки історіографії, накопичення нових даних у ході наукового пошуку, натурних обстежень визначають потребу їх об'єктивного аналізу на сучасному науковому рівні.

Актуальності темі додає необхідність зупинити руйнування збережених фортифікаційних споруд, нищення через не усвідомлення їх цінності як важливих пам'яток культури. Комплексний історичний, архітектурно-містобудівний, фортифікаційний аналіз оборонних споруд сприятиме вирішенню питання їх збереження, охорони та музеєфікації як ефективного методу використання цієї цінної складової історико-культурної спадщини України. Це має особливе значення з огляду на незадовільний сучасний стан збережених об'єктів.

Існуюча практика охорони культурної спадщини засвідчує, що багато проблем музеєфікації фортифікаційних споруд в Україні залишаються невирішеними. Недостатність методичних розробок та потреба у реалізації досвіду застосування принципів організації сучасних музеїв просто неба в Україні актуалізує вироблення відповідних рекомендацій у цьому напрямі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до наукової теми, затвердженої Центром пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і відповідає науковому напрямку Центру пам'яткознавства: «Актуальні проблеми збереження нерухомих пам'яток України з урахуванням регіональних особливостей (південно-східний, західний, північний, центральний регіони)» 0115U002874 та «Культурна спадщина у формуванні соціогуманітарного простору в Україні на початку ХХІ століття» 0216U002328, програмі складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини та підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», що здійснюється відповідно до Указів Президента України №1328 від 11.12.2000 р. і №1156 від 28.11.2007 р.

Метою дослідження є комплексне вивчення оборонних об'єктів Галицької землі Руського воєводства (1434 – 1772 рр.): виявлення, ідентифікація і систематизація оборонних споруд і укріплень за архетиповими ознаками у групи, а також розробка рекомендацій по їх збереженню, охороні, експонуванню, позначенню на місцевості, музеєфікації.

Відповідно до поставленої мети визначено такі основні **завдання**:

1. Проаналізувати історіографію, джерельну базу, результати попередніх експедиційних обстежень оборонних споруд Галицької землі, підсумувати стан наукової розробки теми та погляди науковців щодо ролі фортифікаційних споруд у захисті теренів краю.

2. Визначити територіальні межі історичної Галицької землі у різні хронологічні періоди її функціонування з 1434 – до 1772 рр.

3. Виявити чинники, які впливали на формування оборонних комплексів, споруд і укріплень й функціонування системи оборони Галицької землі. Реконструювати картину становлення та розвитку оборонного будівництва Галицької землі упродовж досліджуваного періоду.

4. Здійснити наукову ідентифікацію оборонних споруд Галицької землі, розкрити основні тенденції їх розвитку. Класифікувати цінні історичні споруди оборонної архітектури регіону відповідно до комплексу показників, які їх типологічно характеризують.

5. Визначити рівень збереженості оборонних споруд історичної Галицької землі та їх цінність, як об'єктів культурної спадщини. Розробити пропозиції щодо збереження і охорони оборонних споруд, їх консервації, реставрації, музеєфікації, пристосування до сучасних потреб.

Об'єкт дослідження – розвиток та регіональні особливості оборонної архітектури в Україні, охорона пам'яток національної культурної спадщини.

Предмет дослідження – історія формування та архітектурно-фортифікаційна характеристика оборонних комплексів міст, замків, сакральних укріплених комплексів та окремих споруд на території історичної Галицької землі Руського воєводства і питання їх збереження, охорони й музеєфікації.

Хронологічні межі дослідження визначаються часом існування Галицької землі, як адміністративно-територіальної одиниці у складі Руського воєводства Корони Королівства Польського і Речі Посполитої (1434 – 1772).

Територіальні межі дослідження визначаються трьома історичними періодами існування Галицької землі, як адміністративно-територіальної одиниці. За сучасним адміністративно-територіальним поділом це Івано-Франківська область (окрім Долинського і Рожнятівського районів), Бучацький, Монастирський, Підгаєцький, Терехівський, Тернопільський і Скалатський райони й окремі населені пункти Гусятинського, Заліщицького, Козівського і Чортківського районів Тернопільської обл.

Методика дослідження ґрунтується на загальнонаукових методах – історичних (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний), системному, типологічному, пізнавальному і спеціальних методах дослідження, як натурні обстеження, теоретична реконструкція, статистично-графічний метод.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації на основі вибраної методики, аналізу статистичних даних визначено передумови та особливості функціонування оборонних споруд Галицької землі.

У дисертації вперше визначено територіальні межі історичної Галицької землі у різні хронологічні періоди її функціонування; виявлено 248, класифіковано 216 архітектурно-містобудівних оборонних комплексів, які функціонували на досліджуваній території у XV – XVIII ст., досліджено їх архітектурно-фортифікаційні та інші характеристики; з'ясовано закономірності розвитку і простежено загальні риси і локальну своєрідність оборонного будівництва в контексті прогресу вогнепальної зброї на прикладі укріплень міст, замків,

оборонних сакральних комплексів історичної Галицької землі; розроблено комплексні рекомендації щодо їх охорони, збереження і використання.

Практичне значення роботи полягає в тому, що основні положення дисертації можуть бути використані: 1) при розширенні списку об'єктів культурної спадщини, що потребують збереження й охорони; 2) при опрацюванні опорних історико-архітектурних і генеральних планів міст, історичних населених місць, на території яких знаходяться досліджувані об'єкти; 3) для підготовки узагальнюючих праць, підручників і науково-методичних посібників з архітектурно-містобудівної спадщини; 4) при опрацюванні проектів реставрації, музеєфікації існуючих і нововиявлених об'єктів культурної спадщини – цінних фортифікаційних споруд.

Основні теоретичні положення роботи сприятимуть заповненню прогалини в дослідженнях оборонної архітектури Західної України, спонукатимуть до занесення окремих оборонних споруд у Державний реєстр нерухомих пам'яток, допоможуть у науковій інвентаризації, законодавчому та нормативному забезпеченню заходів зі збереження об'єктів культурної спадщини, забезпеченню захисту історичного середовища оборонних комплексів шляхом встановлення зон охорони у системі історичних міст і сільських поселень. Результатами досліджень доповнено регіональний контекст періоду 1434 – 1772 рр. у розділі оборонної архітектури в історії й теорії архітектури України, що може бути використано у нормативних і спеціальних лекційних курсах для спеціальностей 191 «Архітектура та містобудування», 032 «Історія та археологія».

Особистий внесок здобувача визначається самостійно виконаним дослідженням з локалізації меж Галицької землі як адміністративно-територіальної одиниці у складі Руського воєводства Королівства Польського і Речі Посполитої у різні історичні періоди; ідентифікацією, вивченням та комплексним аналізом окремої групи об'єктів культурної спадщини, що пов'язані з розвитком системи оборони краю; введенням до наукового обігу широкого кола архівних джерел та літератури; виявленням і описом ряду раніше невідомих об'єктів оборонного зодчества.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації у 2014-2016 рр. оприлюднено у формі доповідей й обговорено на **трьох міжнародних наукових конференціях**: 1) Міжнародна наукова конференція «Галич і Галицька земля» (Галич, 30-31 жовтня 2014 р.); 2) VII-th International Conference «Current issues in research, conservation and restoration of historical fortifications» (Lviv-Chełm: 6-7.VI. 2015); 3) VIII-th International Conference «Current issues in research, conservation and restoration of historical fortifications» (Lviv-Chełm: 27-31. V. 2016). На **чотирьох всеукраїнських наукових конференціях**: 1) IV Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника «Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я», присвячена 180-й річниці від дня народження В. Б. Антоновича (Кам'янець-Подільський, жовтень 2014); 2) Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття» (Ужгород, 5-6 червня 2014); 3) V Всеукраїнська науково-практична конференція, приурочена 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника «Археологія & Фортифікація України» (Кам'янець-Подільський,

жовтень 2015); 4) Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми розвитку архітектури, містобудування, дизайну та мистецтва», присвяченій 45-річчю архітектурного факультету ПолтНТУ (Полтава, 16-18 травня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладені у 24 публікаціях, з них: 3 – монографії, у фахових наукових виданнях України – 8, у закордонних фахових виданнях – 2, 13 – публікації, що додатково відображають результати дослідження. Особистий внесок здобувача у працях, написаних у співавторстві, полягає у постановці проблеми, аналізі результатів авторських досліджень, теоретичних реконструкціях об'єктів оборонної архітектури досліджуваної території.

Впровадження результатів дослідження здійснене: у виконаних автором науково-дослідних роботах, опублікованих у розділах до «Зводу пам'яток історії та культури України»; у дипломних проектах студентів, виконаних під керівництвом автора в Інституті архітектури, будівництва і туризму Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків, списку використаних джерел та літератури з 681 найменування, 6 додатків, які містять таблиці, схеми, ілюстрації та описові додатки, а також, перелік впроваджень результатів дослідження. Обсяг основного тексту складає 200 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність роботи, визначено мету, завдання, предмет та об'єкт дослідження, а також сформульовані наукова новизна роботи, її практичне і теоретичне значення та форми апробації одержаних результатів.

У **розділі 1 «Історіографія, джерельна база і методологічні основи дослідження»** проаналізовано стан наукової розробки теми, джерельну базу та окреслено методику дослідження.

Підрозділ 1.1. «Стан наукової розробки теми». Проведено аналіз історіографічних джерел. Зокрема, розглядаються праці загальнотеоретичного характеру, з конкретних проблем охорони і реставрації нерухомих пам'яток, з основ сучасного пам'яткознавства і пам'яткоохоронної діяльності, а також широкий комплекс робіт з різних аспектів дослідження об'єктів оборонної архітектури.

Остання чверть ХХ – початок ХХІ ст. є періодом активного розвитку національної теоретично-правової бази у сфері охорони і реставрації нерухомих пам'яток. Найвагомими роботами цього періоду, які присвячені розробці методики пам'яткоохоронних, реставраційних досліджень, методиці регенерації архітектурно-містобудівних комплексів, архітектурно-археологічних досліджень є праці М. Бевза, В. Вечерського, Б. Возницького, Ю. Дубика, В. Ієвлевої, Б. Колоска, Н. Кондель-Пермінової, Г. Логвина, Ю. Лукомського, І. Могитича, Р. Могитича, В. Петрика, Л. Прибеги, А. Пучкова, О. Рибчинського, Я. Тараса, В. Тимофійенка та ін.

Окрему вагому групу становлять публікації, присвячені основам сучасного пам'яткознавства і пам'яткоохоронної діяльності українських та зарубіжних вчених В. Акуленка, С. Гаврилюк, Л. Гріффена, Г. Денисенко, С. Заремби, В. Константинова, С. Кота, К. Кузнєша, В. Машталіра, Г. Міхальської, П. Мольського,

А. Скшинської, О. Титової, Я. Теодоровіч-Черепінської, Л. Федорової, Я. Янчиківського та ін.

При розгляді стану вивчення досліджуваної проблеми аналізуються роботи, у яких оборонні споруди висвітлюються в контексті: загальних аспектів оборонної архітектури Галицької землі, правових актів, економічної історії краю, соціальних досліджень історії Галицької землі, історичної географії, процесу урбанізації, історії населених пунктів, військової історії, історії визвольних рухів і шляхетсько-магнатських міжусобиць, історії духовних святинь, етнографічних і лінгвістичних досліджень, генеалогічних і геральдичних, іконографічних досліджень, історичної картографії, історичної топографії, картографічних і планіметричних досліджень. Перші спроби фіксації та описів фортифікаційних пам'яток беруть початок від XVIII ст., зокрема слід вказати на праці Ф. Бюшінга, Е. Куропатницького, К. Несецького та ряду ін. Протягом XIX ст. певну увагу їм присвячено у дослідженнях С. Баронча, А. Прохаски, Л. Татоміра, А. Шнайдера, О. Чоловського. Проте більш детально їх почали вивчати вже у XX ст. В першу чергу, це праці Р. Афтаназі, Б. Гверкена, М. Горна, Е. Горнової, В. Грабовецького, П. Домбковського, С. Кравцова, В. Лозінського, О. Мацюка, Р. Могитича, О. Пламеницької, Т. Поляка, П. Ричкова, П. Сіреджука, Б. Томенчука, А. Яблоновського та ін.

Конкретним аспектам дослідження оборонних комплексів, споруд і укріплень та вивченню окремих об'єктів присвячені праці Ю. Адамчика, М. Бевза, Я. Богдановського, Б. Гверкена, О. Годованюк, А. Грушецького, О. Жукової, Є. Килимника, Д. Кузнєш-Крупи, К. Кузнєша, З. Лукомської, Ю. Лукомського, Ф. Марковського, О. Мацюка, В. Нагірного, Ю. Нельговського, І. Могитича, Р. Могитича, О. Оконченко, З. Пілярчика, Є. Пламеницької, О. Пламеницької, Л. Поліщук, Т. Поляка, Л. Прибеги, Т. Трегубової та ін.

Історіографію структуровано за проблемно-хронологічним принципом, що надало можливість виділити найбільш актуальні та інформаційно насичені блоки досліджуваних проблем.

Наукові дослідження, які проводяться українськими і закордонними вченими протягом кількох останніх десятиліть і стосуються історичних оборонних об'єктів Галицької землі, лежать в площині міждисциплінарних досліджень, пов'язані із знаковими подіями минулого, історією розвитку окремих комплексів, періодизацією за стильовими епохами, виявленню їх ролі у формуванні історичних населених місць, торкаються питань, пов'язаних із конструктивними особливостями укріплень, досліджуються окремі типологічні групи фортифікаційних споруд в окремі історичні періоди тощо. Проте дотепер відсутні комплексні дослідження, спрямовані на виявлення історичних передумов спорудження, особливостей функціонування, загальної систематизації, типологічної класифікації об'єктів, недостатню увагу приділено їх архітектурно-фортифікаційним особливостям, композиційно-просторовому укладу та ін.

Підрозділ 1.2. «Джерельна база». Проаналізовано й охарактеризовано значну кількість історичних, картографічних, топонімічних, топографічних, археологічних, іконографічних джерел. Серед них архівні джерела, а саме: матеріали фондів №5

Галицького гродського суду і №6 Галицького земського суду¹, фондів №17 Тереховлянського гродського суду і №18 Тереховлянського земського суду² Центрального державного архіву (ЦДА) у м. Львові, а також ряд інших фондів, в яких зосереджено документи XIV – XVIII ст. центральних і місцевих установ, організацій, інституцій, храмів, окремих урядовців, власників населених пунктів, з допомогою яких з'ясовано дати отримання селами міського статусу, в окремих випадках час спорудження чи перебудови оборонних споруд і укріплень, їх конструктивні особливості; Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО); Державного архіву Львівської області (ДАЛО) та ін. Використано матеріали відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки, а саме: фондів №141 О. Чоловського і №144 А. Шнайдера, які містять інвентарні описи міст і сіл XVII – XIX ст., люстрації з інформацією про фортифікаційні укріплення, оригінали історичних документів, виписки з рідкісних часописів, що стосуються історії населених пунктів Галицької землі. Опрацьовано опубліковані документи³, історичні й пам'яткоохоронні дослідження кінця XIX – початку XX ст., які набули значення джерельної інформації⁴. Досліджувалися матеріали історичної картографії⁵; джерелознавчі матеріали польських архівів і бібліотек (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie; Narodowe Archiwum Cyfrowe; Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego; Biblioteka Jagiellońska Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zbiory rzadkie; Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa (Wrocław) та ін.

Узагальнені й систематизовані результати аналізу джерельної бази засвідчили існування різноманітних та багатопланових за своїм змістом документів, які відкривають можливість для комплексних досліджень, диференціації й систематизації результатів аналізу отриманих даних.

Підрозділ 1.3. «Методологічні основи дослідження». Розглядається комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, використаних в процесі роботи. В основу покладено принцип історизму, об'єктивності і системності, а також

¹ ЦДА у м. Львові. Ф. 5. (Фонд Галицький гродський суд (Judicium castrense Haliciense), м. Галич, Галицької землі Руського воєводства. 1512-1784 pp. Спр. 1–901; ЦДА у м. Львові. Ф. 6. (Фонд Галицький земський суд (Judicium terrestre Haliciense), м. Галич, Галицької землі Руського воєводства. 1435-1788 pp. Спр. 1–359.

² ЦДА у м. Львові. Ф. 17. (Фонд Тереховлянський гродський суд (Judicium castrense Trembovliense), м. Тереховля, Галицької землі Руського воєводства 1533-1784 pp. Спр. 1–791; ЦДА у м. Львові. Ф. 18. (Фонд Тереховлянський земський суд (Judicium terrestre Trembovliense), м. Тереховля, Галицької землі Руського воєводства, 1648-1784 pp. Спр. 1–14.

³ Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. T. 1-24. Lwów, 1870-1931; Жерела до історії України-Руси. Т. 1 (Львів : 1895. 402 с.), Т. 4 (Львів : 1898. 479 с.), Т. 5 (Львів : 1901. 137 с.).

⁴ Czołowski A. Dawne zamki i twerdze na Rusi Halickiej // TeKa konserwatorska. Lwów, 1892. S. 65-132; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7 : Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Cz. 1. Warszawa, 1902; Liboryusz Naker. 1497 // Liske X. Cudzoziemcy w Polsce. Lwów, 1876. S. 3–36; Szaraniewicz I. Rys wewnętrznych stosunków Galicyi Wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku. Lwów, 1869. 129 s.; Zabytki województwa Stanisławowskiego. Wykaz z lat 1920 – 1929. Warszawa, 1998. 140 s.

⁵ Beauplan G. Deliniatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus ac distinctibus provincysq adjacentibus. Gdańsk, 1650. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148> (дата звернення: 27 липня 2016); Beauplan G. Ukrainae pars novae, Pokutia vulgo dicitur per Guil. Le Vasseur de Beauplan SRM Poloniae archit. militarem etc. Amsterdam, 1662. URL: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl>; Mig fon. Karte des Koenigreichs Galizien und Lodomerien, 1779-1782. – Австрійський військовий архів. Відень. – Sygn. В IXa. 390 (оригінал). Wien, 1782. URL: <http://mapire.eu/>; The Second Military Survey (1806-1869). Historical Maps of the Habsburg Empire. 1869. URL: <http://mapire.eu/en/map/secondsurvey>.

міждисциплінарний підхід, який обумовлений комплексним характером дослідження. Для вирішення поставлених завдань застосовано загальнонаукові методи: логіко-теоретичного аналізу й критичного підходу, морфологічного аналізу, структурного аналізу, дедуктивний та індуктивний методи, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, статистичний. Також використано методи аналізу різноманітних груп джерел, методи компаративного аналізу. Крім того, у дослідженні використані архітектурні методи: натурних досліджень, графічного дослідження, моделювання, еволюційний, типологічний (аналіз типів та видів фортифікаційних споруд). Важливою складовою методики дослідження оборонних споруд обрано методи ідентифікації та теоретичної реконструкції – створення гіпотетичної моделі окремих досліджуваних об'єктів. На основі отриманих результатів дослідження формуються рекомендації по збереженню, музеєфікації, пристосуванню досліджених споруд.

У розділі 2 «**Формування оборонних комплексів Галицької землі у системі оборони південно-східних рубежів Руського воєводства 1434 – 1772 рр.**» охарактеризовано процеси формування, розвитку і занепаду фортифікаційних об'єктів та головні причини регресу оборонної архітектури з сер. XVIII ст., які крилися у недоцільності подальшої розбудови захисних систем споруд через зникнення потенційної загрози нападу, а також у відсутності технічних можливостей оборони перед потужною артилерією. У 1-й пол. XVIII ст. на теренах Галицької землі на місці замків, або у окремих випадках, на інших локаціях з'являються репрезентативні палаци.

Підрозділ 2.1. «Адміністративно-територіальний устрій Галицької землі».

Період існування Галицької землі, як адміністративно-територіальної одиниці у складі Руського воєводства Корони Королівства Польського і Речі Посполитої (1434 – 1772) поділено у дисертації на три часові частини: перша – від створення Руського воєводства (1434) і приведення адміністративно-територіального устрою Руського королівства відповідно до права Польської Корони (поділ на воєводства, землі і повіти) до Люблінської унії (1569), друга – від Люблінської унії і створення Речі Посполитої (1569, відбулася значна зміна адміністративно-територіальних одиниць нижчого рівня, скорочення кількості повітів Галицької землі і незначне зменшення її території) до зайняття престолу королем Станіславом Понятовським (1764), третя – від адміністративно-територіальної реформи Станіслава Понятовського (1764, зміна меж повітів Галицької землі) до першого поділу Речі Посполитої (1772, припинення існування Руського воєводства і Галицької землі, поділ території землі на кілька повітів у складі Королівства Галичини і Володимерії, яка стала частиною Священної Римської імперії).

Територія Галицької землі окреслена у дисертації відповідно до трьох історичних періодів її існування, як адміністративно-територіальної одиниці: 1) 1434 – 1569 рр. – шість повітів (Галицький, Коломийський, Тереховлянський, Снятинський, Червоногородський і Коропецький) Руського воєводства Польської Корони, 2) 1569 – 1764 рр. і 3) 1764 – 1772 рр. – по три повіти (Галицький, Коломийський і Тереховлянський) Руського воєводства Речі Посполитої.

Підрозділ 2.2. «Історичні передумови формування і розвитку оборонних об'єктів Галицької землі в контексті військової історії». Формування системи

оборони Галицької землі проходило під впливом ряду зовнішньополітичних і внутрішньополітичних чинників. Зокрема, вказується на наступні: військово-історичний (агресивні військові дії сусідніх держав, власні воєнні дії проти інших країн, події пов'язані з переділом власності); технічний (розвиток вогнепальної зброї, поява далекобійної артилерії і удосконалення стратегії облоги); значне зростання рівня воєнно-теоретичної підготовки в галузі артилерії, картографії, інженерії у XVII ст. в Польщі; суспільний (колонізація шляхтою незаселених територій Галицької землі, зміцнення королівських землеволодінь та збільшення кількості магнатів, активізація національно-визвольного руху, активізація опришківського руху); концепція організації державного захисту; законодавчі ініціативи центральної і місцевої влади.

Підрозділ 2.3. «Розвиток системи оборони і занепад фортифікаційного будівництва Галицької землі у XV – XVIII ст.». Встановлено зв'язок між постійними небезпеками, яким піддавалась Галицька земля, і прискореному, кількісному і якісному розвитку оборонної архітектури у містах, маєтках знаті, сакральних спорудах. Визначено місце оборонних комплексів Галицької землі Руського воєводства у системі оборони південно-східних рубежів Речі Посполитої 1434 – 1772 рр.

З середини XIV ст. на досліджуваній території в результаті втрати державності відбулися зміни в адміністративно-територіальному поділі й статусі поселень, зникли великі гради, з'явилися дрібні міські поселення на базі польського і магдебурзького права, в яких споруджували дерев'яно-земляні укріплення, в основі архітектури котрих залишалися давні руські традиції, збагачені впливами Західної Європи. Перехід від давньоруської до європейської системи оборони проявився у появі нових оборонних споруд – замків (мисові, нерегулярні укріплення, наприклад, Бучацького замку, 1397 р.).

З середини XV ст. вежі-донжони еволюціонують в круглі оборонно-житлові башти великого діаметру з бійницями різної форми і діаметру, вдосконалюються в'їзні вежі й інші елементи оборонних споруд. Об'єкти оборонної архітектури XV ст. характеризуються використанням вежевої і баштової систем оборони. У XV – XVI ст. дерев'яні укріплення замків посилюються кутовими кам'яними баштами. Також у XVI ст. поширюються форталіції з укріпленням баштами одним фронтом. З середини XVI ст. спостерігається звернення до давньоруського архаїчного типу земляних оборонних укріплень (ці риси зберігаються до початку XVIII ст.). Разом з тим цей період характеризується початком нового бастионного будівництва на території сучасної Західної України, яке поширюється завдяки західноєвропейським фортифікаторам на міські і замкові укріплення. В Галицькій землі спорудження бастионних об'єктів набуває розвитку дещо пізніше – у першій половині XVII ст.

XV – XVII ст. – це також період модернізації старих мисових укріплень з тенденцією до розширення меж оборонних об'єктів (наприклад, Бучацький, Галицький і Язлівецький замки). Поряд з нерегулярними домінуючого значення набувають регулярні оборонні укріплення.

Аналіз історичних документів XV – XVIII ст. дозволяє виділити чотири найважливіші періоди активізації оборонного будівництва: перший – 1530 – 1594 рр., другий – 1600 – 1610 рр., третій – 1624 – 1648 рр., четвертий – 1658 – 1660-і рр.

Перший період був пов'язаний з ініціативами магнатів і шляхти з метою забезпечення феодальних садиб від волоських і татарських нападів. У другий і третій періоди з ініціативи королівських урядовців і феодалів відбудовуються, модернізуються фортифікаційні споруди старостинських, магнатських і шляхетських резиденцій, а також ці періоди характеризуються найбільшою розбудовою «кресових» замків, у тому числі на території Галицької землі. У четвертий період оборонне будівництво активізують воєводи, великокоронні і польні гетьмани з допомогою італійських, німецьких, голландських, французьких військових інженерів й архітекторів. Бастіонна система оборони в Галицькій землі поступово витісняє баштову і баштово-бастейну, хоча й не набула масового характеру. Оборонні об'єкти нового типу стали складовою частиною «магнатської системи фортець» Речі Посполитої.

Розділ 3 «Ідентифікація та класифікація об'єктів оборонного здчства Галицької землі Руського воєводства 1434 – 1772 рр.»

Підрозділ 3.1. «Виявлення й ідентифікація історичних оборонних комплексів і споруд Галицької землі» присвячений виявленню й історико-архітектурному вивченню втрачених, недосліджених і не введених на сьогодні у науковий обіг оборонних комплексів Галицької землі, а також ідентифікації в сучасних умовах об'єктів, які попередньо досліджувалися фахівцями.

Дослідження включали такий комплекс дій: 1. Підтвердження у результаті натурних досліджень існування замку, міських, монастирських укріплень за рівнем збереженості оборонних споруд (фрагментами споруд, доступними підземними залишками, збереженими наземними археологічними залишками, слідами укріплень, абрисом укріплень, які відслідковуються за конфігурацією вулиць, планувальною структурою міських ділянок, ландшафтним оточенням); 2. Документальне підтвердження існування споруд за історичними, наративними, іконографічними джерелами; 3. Виявлення та ідентифікація оборонного комплексу за картографічними джерелами; 4. Ідентифікація і каталогізація об'єктів за попередніми науковими дослідженнями (історико-краєзнавчими, археологічними, архітектурно-інвентаризаційними, архітектурно-реставраційними тощо). Загалом виявлено й ідентифіковано 248 оборонних комплексів і споруд.

Підрозділ 3.2. «Класифікація оборонних комплексів і споруд Галицької землі». Класифіковано історичні архітектурно-містобудівні оборонні комплекси (міста з оборонною функцією, замки, оборонні сакральні комплекси) і оборонні споруди Галицької землі. На основі аналізу попередніх міждисциплінарних досліджень для класифікації і характеристики об'єкта і предмета дослідження у дисертації запропоновані такі критерії: суспільна ознака (для міст), функціональне призначення (для замків, сакральних оборонних комплексів), період закладення, характер власності, розташування або координати у просторовій структурі (у ландшафтному середовищі, гідрографічному середовищі, системі містобудівних утворень, стратегічних місцях, на торгових шляхах), архітектурно-фортифікаційний, матеріал спорудження оборонних укріплень, розпланувально-геометрична конфігурація периметральних укріплень, об'ємно-просторова структура оборонних споруд і укріплень. Для міст з оборонною функцією також застосовано соціально-економічний критерій. Виділено три способи розташування оборонних комплексів

Галицької землі в історичній системі розселення: на торгових шляхах, в системі річкових (берегових) ліній оборони, на прикордонних територіях.

За суспільною ознакою досліджувані міста згруповано у резиденціальні (старостинські, магнатські, єпископські), торгово-промислові (торгові центри, ремісничі осередки, центри солевидобування), міста-центри господарських ключів магнатів, підцентри у латифундіальних володіннях шляхти.

За функціональною ознакою у Галицькій землі визначено три основних типи замків: резиденціальні (шляхетські цивільно-оборонні двори, старостинські, «великопанські резиденції» (магнатські, шляхетські)), управительські й бойові. Оборонні сакральні комплекси і споруди поділяються на монофункційні (оборонні синагоги, оборонні костьоли, оборонні церкви) і поліфункційні (родові каплиці у замкових комплексах, парафіяльні комплекси, монастирські комплекси).

За архітектурно-фортифікаційним критерієм виділено дві головні ознаки класифікації оборонних комплексів і споруд: *спосіб укріплення і система оборони*. За наявністю (відсутністю) укріплень і способом оборони серед досліджуваних визначено три типи міст: *відкрите місто, укріплене місто, місто-фортеця*; запропоновано умовний поділ на чотири типи замків: *«форталіція»*; *«каструм»*; *протобастіонний і бастіонний замки*; три типи оборонних сакральних комплексів і споруд: *монастир-кастель; монастир-конвент; оборонні храми*. Оборонні укріплення і споруди, застосовані в оборонних комплексах Галицької землі, хронологічно вписуються у періоди розвитку *вежевої, баштової, стінової, баштово-бастейної, бастейної, бастіонної ранньої і бастіонної класичної систем оборони*.

У фортифікаційній концепції оборонних міст Галицької землі застосовувалися три принципи використання природних перешкод: розташування на схилах між річками, висотне домінування («подільський» принцип), розташування у низинах в оточенні водних і заболочених перешкод («волинський» принцип).

На території Галицької землі домінував прямокутний абрис міських укріплень (Михальче (тепер село Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., міський статус отримало бл. 1439 р.), Добрилів (тепер село Добротів Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., 1616), Хоростків (тепер місто Гусятинського р-н, Тернопільської обл., 1565) та ін.). Аналогічні міським регулярні укріплення використовувались також під час спорудження замкових комплексів. Також підтверджено будівництво чотирикутних замків у пізніх бастіонних фортецях, зокрема замковий комплекс (1680-і) Станіславівської фортеці.

Підрозділ 3.3. «Базові фортифікаційні споруди та їх різновиди в оборонних комплексах Галицької землі». Оборонні споруди, як головні складові частини замкових і фортечних комплексів, виконували важливу функцію, пов'язану із безпекою людей, збереженням житла, майна і продуктових запасів. Їх архітектура формувалась під впливом соціально-політичного фактору й залежала від наявності матеріальних, природних і людських ресурсів, топографії місцевості, кліматичних умов, професіоналізму будівничих й відображала загальні тенденції розвитку військово-інженерної думки. Для споруд Галицької землі XV – XVIII ст. характерні наступні системи оборони: стінова, вежева, баштова, баштово-бастейна, бастейна, бастіонна. Базові оборонні споруди об'єднано у групи залежно від системи оборони, яку у певній комбінації вони визначають.

За різними джерелами виявлені типологічні характеристики башт у різних оборонних комплексах Галицької землі. Башти за планувальною структурою: круглі, чотиригранні, п'ятигранні, шестигранні, восьмигранні; за функціональним призначенням – зали судових засідань, архівосховища, в'язниці, склади майна «скарбці», склади зерна «шпихліри», склади для зберігання пороху. Поширеним на території Галицької землі різновидом башт у 1-й пол. XVII ст. стала протобастіонна споруда пунтоне у вигляді кількаярусної, п'ятикутної у плані башти, орієнтованої висхідним кутом в напільний бік з відкритим верхнім ярусом. На відміну від Волині в Галицькій землі не існувало традиції будувати барбакани – оборонні споруди баштового типу, призначені для захисту в'їзних брам.

Серед мурованих укріплень Галицької землі у XVI ст. вирізнялися розташовані в наріжниках, винесені в напрямку передполя, масивні, приземисті муровані бастей з трьома боями, верхній із яких залишався відкритим. Додатковими укріпленнями оборонних споруд бастейового типу в Галицькій землі були ангули (наприклад, Бучацького, Теробовлянського, Язлівецького й Галицького замків).

Школи бастіонної фортифікації визначають тип укріплення і споруди, а також форму, розміри та їх пропорційне узгодження. В Галицькій землі виявлено старо-, новоголандську і французьку школи бастіонної фортифікації. Малі бастіони Підзамоцького замку, Калуських міських укріплень можуть бути співставлені з конструкціями італійських белюардів.

У розділі 4 «Питання охорони, збереження і використання об'єктів фортифікаційної спадщини Галицької землі» здійснено детальний архітектурно-фортифікаційний аналіз оборонних споруд Галицької землі на прикладі історичного міста-фортеці Богородчани, укріпленого міста Калуша, міста-фортеці і замку Маріямполья та оборонного монастиря Скит Манявський й запропоновано конкретні заходи по збереженню їх фортифікаційної спадщини.

Підрозділ 4.1. «Основні засади охорони і збереження пам'яток оборонної архітектури історичної території Галицької землі». Досліджувані оборонні споруди і укріплення категоризовано залежно від стану збереження й технічного стану. З обстежених 74 міських і замкових оборонних укріплень і споруд зберегли цілісну об'ємно-планувальну структуру у Тернопільській області – 8 замків, Івано-Франківській – 2 замки. Як архітектурно-археологічні об'єкти збереглися – 18, з них 2 – міські оборонні споруди і укріплення, 16 – замкові. У вигляді археологічних об'єктів збереглися – 46, в тому числі 17 – міські укріплення, 29 – замкові. З 19 обстежених замкових оборонних споруд і укріплень 7 перебувають в аварійному стані, 11 – у незадовільному, 1 – у доброму.

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України (пам'ятки містобудування і архітектури національного і місцевого значення) включено 53 досліджуваних у дисертації оборонних комплекси або окремі споруди і укріплення замків, монастирів, оборонних сакральних споруд: 26 – у Івано-Франківській обл., 27 – у Тернопільській. Серед них 45 – пам'ятки національного значення, 8 – пам'ятки місцевого значення. Під загрозою подальшого руйнування або повного знищення перебувають оборонні споруди і укріплення 18 обстежених замків, які повністю або частково зберегли об'ємно-планувальну структуру оборонних укріплень. 16 з них є пам'ятками місцевого або національного значення:

замки у Буданові, Бучачі, Галичі, Золотому Потоці, Івано-Франківську, Микулинцях, Підзамочку, Пневі, Чернелиці, Чорткові, Язлівці; руїни замку у Маріямполі, Ниркові, Теробовлі; окремі оборонні споруди у Приозерному, Раківці. Замки у Надвірній і Довгому (Янові) не внесені до реєстру пам'яток.

Аналіз стану збереження оборонних споруд підтвердив фізичне існування більшості з них, як архітектурно-археологічних об'єктів. Тому, як показує практика, найкращим способом збереження архітектурно-археологічної пам'ятки і реалізації її експозиційно-пізнавальної цінності є музеєфікація та показ об'єкта як музейного експонату на місці створення. Дослідження таких об'єктів культурної спадщини вимагає комплексного підходу: нерозривного пов'язання археологічних досліджень, реставраційного проектування і виконання робіт з реставрації та музеєфікації. Під час реставрації оборонних споруд і укріплень необхідно зберігати риси фортифікаційних споруд, характерні для усіх етапів функціонування, не порушуючи цінних нашарувань необоронних періодів.

Підрозділ 4.2. «Особливості фортифікаційних споруд історичних міст Богородчан, Маріямполь, Калуша й оборонного монастиря Скит Манявський»

Досліджено, що за способом укріплення історичне місто Богородчани є «ідеальним» («citta ideale») містом-фортецею. Богородчанська фортеця будувалась за попередньо розробленим проектом, абрису периметральних укріплень підпорядкована розпланувальна характеристика середмістя, відповідно усі елементи міста композиційно взаємопов'язані. За школами фортифікації оборонні споруди міста-фортеці належать – до староголландського типу міських укріплень; за об'ємно-просторовою структурою і композицією – до комплексів із цитаделлю і оборонним вузлом, за абрисом оборонних ліній – до регулярних укріплень з розпланувально-геометричною конфігурацією периметральних укріплень у формі пентагона, фортифікації за системою оборони – бастионні класичні.

Історичне місто Калуш було закладене, як місто ідеальне, споруджене на основі існуючого поселення шляхом релокації розпланувального ядра. Оборонні споруди Калуша будувалися за проектом одночасно з іншими головними розпланувальними елементами середмістя згідно з ідеєю ренесансного «ідеального міста». За способом укріплення Калуш – укріплене місто; за об'ємно-просторовою структурою і композицією належить до комплексів із цитаделлю і оборонним вузлом. Відповідно до часу їх зведення за архітектурно-фортифікаційним критерієм оборонні споруди Калуша є регулярними стіновими (замок) і регулярними протобастіонними (міські укріплення), за матеріалом спорудження – дерев'яно-земляні, за абрисом оборонних ліній – регулярні прямокутні. Міський оборонний периметр поєднував риси середньовічних укріплень з елементами ранньої бастионної системи оборони. Зроблено припущення, що міські і замкові укріплення Калуша вписуються у три будівельні етапи. Архаїчні риси оборонних споруд XVI ст. зберігалися впродовж кількох століть до їх занепаду. Руйнування оборонних споруд розпочалося перед поділом Польщі 1772 р.

Розпланувальна структура історичного міста Маріямполь відповідала урбаністичній моделі міста-резиденції XVII – XVIII ст. і складалась з чотирьох взаємопов'язаних елементів: середмістя; монастиря, укріпленого автономними спорудами; бастионного замку та системи міських бастионних фортифікацій з

в'їзною брамою. За функціональним критерієм Маріямпольський замок – резиденціальний (в межах першої лінії оборони), після реконструкції та спорудження другої лінії оборони і палацу у формі в'їзної брами з прибрамними приміщеннями набуває рис «великопанської резиденції» типу «palazzo in fortezza». За розташуванням у ландшафтному середовищі належить до мисових замків; у гідрографічному середовищі – до замків, розташованих у вигині річки. За матеріалом спорудження укріплень – земляний з кам'яним і цегляним ескарпуванням, за абрисом периметральних укріплень в межах внутрішньої лінії – регулярний квадратний, за об'ємно-просторовою структурою – замкнутий, в межах зовнішньої лінії – регулярний, незамкнутий; за характером власності – приватний (магнатський). За фортифікаційними характеристиками Маріямпольський замок був унікальною спорудою серед оборонних об'єктів Руського воєводства, аналогів якої не має будь-яка інша оборонна споруда сучасної території Західної України. Його особливість у подвійній лінії різночасових бастіонних укріплень в межах міських бастіонних споруд.

Манявський скит є прикладом оборонного монастирського ансамблю XVII – XVIII ст., розпланування якого пристосовано до особливостей складного рельєфу гірської місцевості, розпланувальна структура оборонних споруд і укріплень – нерегулярна, компактна, система оборони – баштова.

За результатами проведених теоретичних і натурних досліджень запропоновано конкретні заходи щодо охорони, збереження оборонних споруд вказаних комплексів: консервація, реставрація цінних історичних оборонних споруд і укріплень; фіксація історичної містобудівної (у даному випадку – оборонної) форми у громадському просторі шляхом розкриття збереженої автентичної субстанції підземного рівня об'єктів і створення загальнодоступного або частково доступного резервату; позначення на туристичному маршруті за допомогою знаків-символів або сучасної архітектурної форми втрачених елементів оборонної системи; експонування існуючих (нововиявлених) оборонних укріплень, як цінних елементів історичного середовища; музеєфікація існуючих (нововиявлених) цінних елементів історичної об'ємно-розпланувальної структури укріплень; відтворення втрачених елементів оборонних споруд; експонування історичної об'ємно-розпланувальної форми фортифікаційних об'єктів способом окреслення поверхні (трасування абрисів); пристосування збережених оборонних споруд під сучасну функцію, яка б сприяла продовженню їх існування, як об'єкта культурної спадщини; комплексна модернізація, впорядкування, благоустрій території; створення комплексного музею історичних споруд і укріплень (міських і замкових) на прикладі історичного міста-фортеці Маріямполя, який дасть можливість зберегти фортифікаційні об'єкти, як цілісні історико-містобудівний і природний комплекс.

Пропонуються основні засади програми регенерації історико-архітектурного простору міста в межах міських укріплень і створення комплексного середовищного музею історичного міста Маріямполя, який поєднає цінні історичні фортифікаційні архітектурно-містобудівні комплекси і ландшафт, сприятиме відтворенню культурно-історичного середовища періоду найбільшого його розквіту XVII – XVIII ст.

ВИСНОВКИ

Результатом проведеного дослідження стали наступні висновки, які відповідають поставленим завданням:

1. Виявлено, що у сучасній українській історіографії немає роботи, у якій би розглядалося окреслене у завданнях дисертації коло питань на території історичної Галицької землі впродовж усього її існування. Простежено помітне відставання ступеня дослідженості оборонних споруд Галицької землі у порівнянні з територією інших земель історичної території Польської Корони і Речі Посполитої XV – XVIII ст.

2. Визначено територіальні межі історичної Галицької землі у три хронологічні періоди її функціонування: перший – 1434 – 1569 рр.; другий – 1569 – 1764; третій – 1764 – 1772). Згідно з адміністративно-територіальним устроєм кожного періоду визначено перелік досліджуваних об'єктів з оборонною функцією.

3. Доведено, що головними чинниками формування і вдосконалення оборонних комплексів Галицької землі були: військово-історичний (агресивні військові дії сусідніх держав, зовнішньополітичні війни, події пов'язані з переділом власності), технічний (розвиток вогнепальної зброї, поява далекобійної артилерії і удосконалення стратегії облоги), суспільний (колонізація шляхтою незаселених ділянок Галицької землі, зміцнення королівських землеволодінь та збільшення кількості магнатів, активізація національно-визвольного руху, активізація опришківського руху), концепція організації державного захисту і законодавчі ініціативи центральної і місцевої влади.

4. Прослідковано, що найбільш поширені способи оборонного будівництва XV – XVIII ст. на території Галицької землі було закладено в попередні епохи: добу Галицького (XII ст.), Галицько-Волинського (XIII ст.) князівств та Руського королівства (XIV ст.) і частина оборонних об'єктів постала на місці городищ.

5. З'ясовано, що об'єкти оборонної архітектури XV ст. характеризуються використанням вежевої і баштової систем оборони. З середини XVI ст. спостерігається звернення до давньоруського архаїчного типу земляних оборонних укріплень (ці риси зберігаються до початку XVIII ст.), і разом з тим у першій половині XVII ст. починається процес нового бастионного будівництва з використанням бастионної системи оборони (ранньої і класичної).

6. Досліджено, що у XV – XVII ст. відбувається модернізація первісних мисових укріплень з тенденцією до розширення меж оборонних об'єктів. Поряд з нерегулярними домінуючого значення набувають регулярні оборонні укріплення.

7. Загалом ідентифіковано за основними видами джерел (картографічними матеріалами, історичними документами), за попередніми науковими дослідженнями і натурними обстеженнями 248 оборонних комплексів у 170-ти історичних населених місцях історичної Галицької землі. 216 оборонних комплексів, споруд і укріплень систематизовано за показниками, які їх типологічно характеризують.

8. Для дослідження з метою виявлення оборонних укріплень відібрано 123 історичних міста Галицької землі, адміністративний статус яких підтверджено у результаті аналізу джерельної бази і попередніх наукових досліджень. Підтверджено, що 65 із 123 досліджуваних міст мали оборонні укріплення. З виявлених 139 замків класифіковано 130, із 44 сакральних об'єктів – 40.

9. Для класифікаційної характеристики оборонних комплексів, як об'єкту дослідження запропоновано два види критеріїв: *загальні*, властиві всьому історичному архітектурно-містобудівному оборонному комплексу (географічне розташування, державно-адміністративний, соціально-економічний статус, характер власності, час і спосіб заснування) і оборонні, властиві тільки фортифікаціям (розпланувально-геометрична конфігурація укріплень (абрис), композиційно-просторовий уклад оборонних комплексів, укріплень і споруд, типи укріплень за школами фортифікації тощо).

10. За архітектурно-фортифікаційним критерієм визначено базові типи оборонних споруд Галицької землі, які в комплексі з додатковими спорудами визначали систему оборони. Виявлено закономірності розвитку об'ємно-планувальних вирішень оборонних споруд шляхом аналізу еволюції окремих типів оборонних ліній упродовж досліджуваного періоду (на прикладі 47 оборонних споруд вибраних 18 архітектурно-містобудівних оборонних комплексів).

11. Категоризовано досліджувані оборонні споруди і укріплення залежно від стану збереженості. Станом на 2016 рік обстежено 74 міських і замкових укріплень, з яких визначено 10, що зберегли цілісну об'ємно-планувальну структуру, 18 збережені, як архітектурно-археологічні об'єкти, 46 – як археологічні.

12. Запропоновано вирішення проблеми збереження фортифікаційної спадщини оборонних комплексів Галицької землі залежно від ступеня збереженості шляхом розроблення і впровадження концепції регенерації історичного середовища, головними завданнями якої є проведення науково-дослідних робіт; здійснення першочергових протиаварійних робіт; планове проведення ремонтно-реставраційних робіт; розроблення пропозицій по ревіталізації комплексів, музеєфікації планувально-просторових елементів середовища оборонних комплексів.

13. Визначено заходи, спрямовані на комплексну модернізацію території з музеєфікацією шляхом консервації збережених фрагментів оборонних споруд, впорядкування та благоустрій військово-історичного середовища оборонних комплексів; створення середовищних музеїв, включення їх до екскурсійно-просвітницьких маршрутів, програм «культурного туризму», що дозволить зберегти напівзруйновані замки, залучити до справи охорони пам'яток інвесторів і розвивати туристичну індустрію регіону на основі існуючої фортифікаційної спадщини.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Федунків З. Галицький замок. Івано-Франківськ: «Нова зоря», 2013. 183 с.
2. Федунків З. Станиславів на давніх мапах та планах. Івано-Франківськ: «Лілея НВ», 2014. 173 с.
3. Федунків З. Галицький релігійний центр: проблеми і факти. Івано-Франківськ: «Нова зоря», 2001. 287 с.
4. Федунків З., Поліщук Л., Нагірний В. Городище княжої доби Чернелиця ІV: результати попередніх досліджень // Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича. Львів, 2014. Вип. 8. 418 с. С. 225-234.

5. Федунків З. Адміністративно-територіальний устрій та територіальні межі Галицької землі Руського воєводства // Краєзнавство. Науковий журнал. 2015. №3-4 (92/93). 331 с. С. 187-198.

6. Федунків З. Локалізація замку і міських укріплень м. Калуш XVI–XVIII ст. за історичними та картографічними матеріалами // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. №27. К., 2015. 334 с. С. 278-290.

7. Федунків З., Дуфенюк О. Укріплене містечко Більшівці та проблеми його дослідження // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій. Збірник наукових праць / За заг. ред. М.В. Бевза. Львів: «Растр», 2015. Ч. 7. 408 с. С. 306-317.

8. Федунків З. Замок і міські укріплення м. Калуша XVI – XVIII ст. в світлі історичних та картографічних джерел // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій. Збірник наукових праць / За заг. ред. М.В. Бевза. Львів: «Растр», 2015. Ч. 7. 408 с. С. 297-305.

9. Федунків З. Еволюція оборонних укріплень бастионних регулярних замків Західної України // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-технічний збірник / Відпов. ред. М. М. Дьомін. К.: КНУБА, 2016. Вип. №43: у 2-х частинах. Ч. 1. 364 с. С. 332-342.

10. Федунків З. Эволюция оборонительных укреплений бастионных регулярных замков Западной Украины // Вопросы истории фортификации. Научный рецензированный альманах (С-Петербург-Москва: «Остров», 2015). 2015. №5. 158 с. С. 15-28.

11. Fedunkiw Z. Polishchuk L. A fortress town of Michalche // Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Collection of scientific articles / Edited by Z. Gardzinski, M. Bevez. Chelm-Lviv, 2016. 351 с. С. 42-48.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

12. Федунків З. Замки і фортеці Прикарпаття очима резидента французької розвідки Ульріха фон Вердума // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів. IV Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 180-й річниці від дня народження В. Б. Антоновича (1834-1908). Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. 514 с. С. 341-345.

13. Федунків З. Рожнятівський замок: історія та архітектурно-планувальна характеристика в світлі нових і нововиявлених джерел // Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: «Рута», 2015. 324 с. С. 193-199.

14. Федунків З. Фортифікація Більшівців: міські укріплення, замок, інкастельований монастир // Галич і Галицька земля : матеріали міжнародної наукової конференції (Галич, 30-31 жовтня 2014 р.). Галич, 2014. 423 с. С. 336-345.

15. Федунків З. Фортеці, замки та інкастельовані споруди Прикарпаття на картах Гійома Левассера Боплана // Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної заочної конференції 5–6 червня 2014 р. К., 2014. 505 с. С. 69-75.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

16. Федунків З. Теоретична реконструкція Чернелицького замку // Пам'ятки України. Історія та культура. 2015. №7-9 (215-217) (липень-вересень). 84 с. С. 12-25.
17. Нагірний В., З. Федунків. Пам'ятка [Чернелицький замок] в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття // Пам'ятки України. Історія та культура. 2015. №7-9 (215-217) (липень-вересень). 84 с. С. 68-75.
18. Федунків З. Галич в «Історично-статистично-географічному словнику королівств Галичини» Франциска Сярчинського // Галич: Збірник наукових праць. Вип. 1. / За ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. 216 с. С. 155-178.
19. Федунків З. Оборонні об'єкти Богородчан: історія і фортифікаційно-планувальні особливості // Краєзнавець Прикарпаття. Регіональний науково-методичний альманах. 2015. №25 (січень-червень). 79 с. С. 21-33.
20. Федунків З. Місто-фортеця і замок Михальче // Краєзнавець Прикарпаття. Регіональний науково-методичний альманах. 2016. №27 (січень-червень). 79 с. С. 6-11.
21. Федунків З., Бондарев І., Гандзюк Р. Станиславівська фортеця, 1663-1672 // Звід пам'яток Івано-Франківської області. Івано-Франківськ і села міської ради. – Книга 1: Пам'ятки археології, історії та мистецтва. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2016. 383 с. С. 209-222.
22. Федунків З. Три твердині Станиславова // Станиславівська фортеця. Збірник статей / упор. І. Бондарев, З. Федунків. Івано-Франківськ: «Лілея НВ», 2010. 191 с. С. 138 – 179.
23. Федунків З. Коштовний камінь Прикарпаття. Історичні нариси про минувшину й сучасність міста Бурштина. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2006. 823 с.
24. Федунків З. Герби Івано-Франківська (Станиславова). Івано-Франківськ: «Лілея НВ», 2008. 80 с.

АНОТАЦІЯ

Федунків З.Б. Оборонні споруди Галицької землі Руського воєводства як об'єкти культурної спадщини (1434 – 1772 рр.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05. – Музеєзнавство. Пам'яткознавство. – Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – Київ, 2017.

Дисертація присвячена актуальній науковій проблемі забезпечення збереження оборонних споруд і укріплень Галицької землі Руського воєводства Польської Корони і Речі Посполитої 1434 – 1772 рр. як об'єктів культурної спадщини. Здійснено системне дослідження історичних оборонних споруд, спрямоване на визначення закономірностей їх виникнення та основних чинників подальшого формування. На основі опрацювання широкого кола джерел, частина яких вводиться до наукового обігу вперше, реконструйовано картину становлення оборонного будівництва на території краю, проведено наукову ідентифікацію 248 оборонних споруд Галицької землі, здійснено класифікацію цінних історичних споруд оборонної архітектури регіону відповідно до комплексу показників, які їх типологічно характеризують. Встановлено ступінь збереженості та визначено їх значення як об'єктів культурної спадщини.

Висловлено рекомендації щодо охорони і використання оборонних споруд, їх консервації, реставрації, музеєфікації, пристосування до сучасних потреб. Визначено конкретні заходи, спрямовані на комплексну модернізацію території військово-історичного середовища оборонних комплексів з музеєфікацією об'єктів шляхом консервації збережених фрагментів фортифікаційних споруд, створення музейної інфраструктури.

Ключові слова: Галицька земля, об'єкти культурної спадщини, оборонні споруди, міста-фортеці, укріплені міста, замки, сакральні оборонні комплекси і споруди.

ABSTRACT

Zenovij Fedunkiv. Defense constructions, dated, as objects of cultural heritage, situated on the territory of Galician province that was a part of Ruthenian voivodeship (1434-1772). – Manuscript.

Thesis for Ph. D. in Historical sciences, speciality 26.00.05. – Museology. Study of monuments. – Centre of Study of monuments of National Academy of Sciences of Ukraine and the Ukrainian Society for Protection of Historical and Cultural Monuments. – Kyiv, 2017.

The thesis is devoted to relevant scientific problem concerning preservation of defense constructions and fortifications, dated 1434-1772, situated on the territory of Galician province that was a part of Ruthenian voivodeship of Polish-Lithuanian Commonwealth. Systematic research of lost and preserved defense constructions, focused on identifying of common factors of their development and the key factors of their further formation, was realized in this research work. On the basis of a wide range of sources, part of which was entered by the author into scientific circulation for the first time, the picture of the formation of defense building history in this region was reconstructed. Also the scientific identification of 248 defense constructions, situated on the territory of Galician province, was made. In this research, work there was introduced the classification of valuable historic buildings, as a parts of defensive architecture situated in this region. This classification was made in accordance to a set of features that took part in the typology characteristic of researched objects. We also established their degree of preservation and determined their value in the list of objects of cultural heritage.

The recommendations concerning protection and use of defense constructions, their conservation, restoration, museumification, adaptation to modern needs were presented in this research. We also defined specific measures for comprehensive modernization of the territory of objects with its further museumification on the basis of: conservation of surviving fragments of fortifications; regulation and landscaping of the existing military-historical environment of defense complexes; creation of the museum infrastructure.

Key words: Galician province, objects of cultural heritage, defense constructions, town-fortress, fortified town, castle, sacral defense complexes and buildings.

АННОТАЦИЯ

Федункив З.Б. Оборонительные сооружения Галицкой земли Русского воеводства как объекты культурного наследия (1434 – 1772 гг.) – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 26.00.05. – Музееведение. Памятниковедение. – Центр памятниковедения Национальной академии наук Украины и Украинского общества охраны памятников истории и культуры. – Киев, 2017.

Диссертация посвящена актуальной научной проблеме обеспечения сохранности оборонительных сооружений Галицкой земли Русского воеводства Польской Короны и Речи Посполитой 1434 – 1772 гг. как объектов культурного наследия. Системное исследование утраченных и сохранившихся оборонительных сооружений направлено на определение закономерностей их развития, факторов формирования. Определены территориальные границы исторической Галицкой земли в три хронологические периода ее функционирования: первый – 1434 – 1569; второй – 1569 – 1764; третий – 1764 – 1772. В соответствии с административно-территориальным укладом каждого периода определен перечень исследуемых объектов с оборонительной функцией.

На основе исследования широкого круга источников, часть которых вводится в научный оборот впервые, реконструировано картину становления и развития оборонного зодчества, проведено научную идентификацию 248 оборонительных сооружений Галицкой земли, раскрыты основные тенденции их развития, осуществлена классификация ценных исторических сооружений оборонной архитектуры региона в соответствии с комплексом показателей, которые их типологически характеризуют. Выявлено закономерности развития объемно-планировочных решений оборонительных сооружений методом анализа эволюции отдельных типов укреплений на протяжении периода исследования (на примере 47 оборонных сооружений избранных 18 архитектурно-градостроительных оборонных комплексов). Определены их уровень сохранности и ценность, как объектов культурного наследия.

Высказаны рекомендации по сохранению и охране оборонительных сооружений, их консервации, реставрации, музеефикации, приспособлению к современным потребностям. Определены конкретные мероприятия, направленные на комплексную модернизацию территории с музеефикацией путем консервации сохранившихся фрагментов оборонительных сооружений, благоустройство военно-исторической среды оборонительных комплексов; создание средовых музеев, включение их в экскурсионно-просветительские маршруты.

Ключевые слова: Галицкая земля, объекты культурного наследия, оборонительные сооружения, города-крепости, укрепленные города, замки, сакральные оборонительные сооружения.

Підписано до друку 11.08.2017 р. Формат 60х90 1/16. Папір офсетний.
Друк різнографічний. Автор. арк. 0,9. Тираж 100 прим.
Зам. № 08.17

Видавництво «Лілея-НВ»
А/С 250, вул. Незалежності, 18/2
м. Івано-Франківськ, 18/2
76018
Свідоцтво ІФ №8 від 28.12.2000 р.